

Onderzoek naar religieus en levensbeschouwelijk
geïnspireerde solidariteit in de welvaartsstaat

Studenten Sociaal Werk in contact met religie, levensbeschouwing en solidariteit

Verschillende leermethoden belicht en vergeleken

Werken mee aan dit rapport

Elisabet Van Wymeersch, Mieke Schrooten, Bert De Munck

Dit rapport maakt onderdeel uit van het SOLIGION project, een onderzoek naar religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteit in de welvaartsstaat.

Dit project wordt gedragen door onderzoekers aan de Universiteit Antwerpen, UGent en KU Leuven, en verrijkt door de bijdrage van organisaties uit het Vlaamse middenveld.

Het onderzoek loopt tot eind september 2024 en wordt uitgevoerd met steun van de Vlaamse overheid (FWO-SBO) (S006621N).

Voor meer informatie over dit onderzoeksproject, check onze website: www.soligion.be

Inhoudstafel

Inleiding	4
Verskillende leermethodes	5
Community Service Learning	5
Master Sociaal Werk UAntwerpen.....	7
Bachelor Sociaal Werk Odisee Hogeschool Brussel.....	8
Kwalitatief onderzoek.....	10
Master Sociaal Werk UGent	10
Reflectie	12
Bachelor Sociaal Werk Karel de Grote Hogeschool Antwerpen	12
Gedeelde uitdagingen en kansen.....	12
Betrekken van partnerorganisaties.....	13
Creëren van een veilige ruimte.....	14
Stereotypen.....	16
Engagement studenten	18
Besluit.....	19
Bronnen	21
Gerelateerde publicaties	21

Inleiding

Religie en levensbeschouwing hebben de afgelopen decennia een nieuwe positie in de samenleving gekregen. Aan de ene kant werden het steeds vaker zaken die behoren tot de privésfeer. Aan de andere kant werden deze thema's en dimensies van het leven - onder meer onder invloed van migratie - opnieuw zichtbaar. Tegelijk blijven ook de historische sporen van een Katholiek Vlaanderen zichtbaar in de welvaartsstaat en in het organiseren van zorg. Die trends maken het een bijzonder polariserend en complex onderwerp.

In die context merken we op dat mensen zich (nog steeds) vanuit hun geloofsovertuiging engageren om solidariteitsacties op poten te zetten. Dat lijkt niet te stroken met het dominante beeld van hulpverlening als een 'neutrale' sector; een maatschappelijk domein waar religie en levensbeschouwing geen rol meer in zouden (mogen) spelen. Toch bestaan er contacten tussen het formele en informele hulpcircuit en komen verschillende visies op solidariteit samen in concrete hulpacties. Die realiteit brengt gevoeligheden met zich mee, zeker als sociaal werker. Hoe bouw je bruggen tussen verschillende bronnen van solidariteit zonder blind te zijn voor die verschillende logica's achter sociaal engagement?

Ook in het hoger onderwijs is het niet evident om studenten te laten nadenken over deze vraagstukken. Nochtans is het erg belangrijk dat studenten gesterkt worden in hun omgang met levensbeschouwing, zeker voor toekomstige sociaal werkers. Bovendien valt er uit reële contacten met religieuze actoren heel wat te leren. Het gaat in dat geval niet alleen over religie en levensbeschouwing, maar bijvoorbeeld ook over cultureel sensitief handelen en over interacties tussen formeel en informeel sociaal werk.

Met die bekommernissen in het achterhoofd ging het onderzoeksproject [SOLIGION](#) aan de slag met verschillende leermethodieken om toekomstige sociaal werkers bekend te maken met religie, levensbeschouwing en hun relatie met solidariteit.

De Masters Sociaal Werk aan de UGent en de UAntwerpen, en de Bachelors Sociaal Werk aan de Odisee Hogeschool Brussel en de Karel de Grote Hogeschool Antwerpen gingen elk op hun eigen manier aan de slag met deze thema's. Aan de UAntwerpen en de Odisee Hogeschool werden experimenteren met Community Service Learning (CSL) opgezet, een alternatieve pedagogie die vanuit een concrete vraag of nood van een sociale organisatie studenten laat meedraaien en -denken om gezamenlijk tot een eindresultaat te komen. Aan de UGent werd er gekeken hoe deze thema's geïntegreerd kunnen worden binnen het vak 'Interpretatieve onderzoeksmethoden', waarbij studenten aan de hand van sociaal

wetenschappelijk onderzoek solidaire initiatieven van Gentse religieuze en levensbeschouwelijke actoren in kaart brachten. De Karel de Grote Hogeschool, tot slot, liet studenten reflecteren over religie en solidariteit binnen het bredere thema van 'zingeving en veerkracht'.

In dit rapport worden deze verschillende aanpakken belicht en met elkaar vergeleken, om te komen tot lessen voor toekomstige docenten die zich aan het thema willen wagen. Wat werkte wel of niet? Wat kan Community Service Learning betekenen voor de opleiding Sociaal Werk? Hoe laat je studenten op een respectvolle, veilige manier in gesprek gaan over thema's zoals religie en levensbeschouwing? Deze en andere vragen zullen besproken worden in dit rapport.

Verschillende leermethodes

Opleidingen kunnen op verschillende manieren de thema's religie, levensbeschouwing en solidariteit tot hun studenten brengen. In wat volgt bespreken we drie van deze leermethoden: community service learning, kwalitatief onderzoek, en reflectie-oefeningen. We starten hiervoor met een korte introductie tot CSL, niet alleen omdat twee van de vier opleidingen ermee werkten, maar ook omdat deze pedagogie een didactiek wat extra duiding nodig heeft.

Community Service Learning

Als centra van kennisproductie is het belangrijk dat er aan universiteiten en hogescholen wordt mee nagedacht over maatschappelijke uitdagingen en studenten worden gevormd tot mondige burgers. Maar de vraag rijst hoe zo'n geëngageerd onderwijs in praktijk gebracht kan worden en hoe je niet-academische stemmen tot bij studenten krijgt. Eén mogelijkheid is Community Service Learning, een ervaringsgerichte pedagogie die enkele decennia geleden ontstond in de Verenigde Staten en Zuid-Amerika, maar pas sinds enkele jaren een bloei kent in Vlaanderen (Vlaams Netwerk voor Service-Learning in het Hoger Onderwijs, 2021).

Een allesomvattende definitie of vaste methode van CSL bestaat vooralsnog niet. Ook de terminologie kan verschillen. Zo spreken sommige instanties liever van 'service-learning' of 'community engaged learning', in plaats van 'Community Service Learning'. Ondanks die

verschillende accenten steunt elk project, traject of vak dat onder de noemer van 'Engaged Learning' valt op drie componenten: maatschappelijk engagement, academische inbedding en kritische reflectie (Marsh & Klima, 2022).

CSL verschilt van klassieke leermethodes door zijn focus op praktijkervaringen. Het start vanuit een vraagstelling of nood van een sociale organisatie. Vaak ligt er een focus op mensen met een kwetsbaarheid of een gemeenschap die gemarginaliseerd wordt. Studenten worden geacht om vanuit hun academische achtergrond en kennis, samen met de sociale organisatie, een antwoord te formuleren op die vraagstelling of nood. Het gaat bij CSL dus niet om een vastgelegde planning of om het produceren van een vooraf gekend eindresultaat, maar wel om een coöperatief proces waarvan het eindpunt vooraf niet gekend is. Doorheen dat proces worden studenten begeleid door middel van reflectieopdrachten en bijkomende vakinhoudelijke teksten en/of colleges.

Afbeelding 1 | verschillende fasen in het Community Service Learning traject.
Bron: website UAntwerpen

Anders dan bij een stage gaat het niet om het verwerven of demonstreren van bepaalde vaardigheden waar enkel de student op wordt beoordeeld. Het gaat daarentegen om een gezamenlijk leren. Zowel de student, de deelnemende sociale organisatie en de docent worden geacht om op gelijke voet te zoeken naar een gepaste aanpak en output. Bovendien doelt CSL op het versterken van het sociaal bewustzijn en engagement van de student; er wordt op een maatschappij betrokken manier gehandeld en aan onderzoek gedaan. Theorieën uit de aula worden aldus omgezet naar een - onvoorspelbare - praktijk. Omgekeerd komen nieuwe onderzoeksvragen en input de aula binnen.

Docenten die werken rond stedelijkheid, diversiteit of de rol van sociaal werk hierbinnen, kunnen CSL studenten (en zichzelf) uitdagen om tot nieuwe inzichten te komen. In een complexe stedelijke omgeving wordt het voor toekomstige sociaal werkers namelijk belangrijk om zich flexibel op te stellen en rekening te houden met verschillende stemmen. In dat opzicht kan CSL potentieel een interessante hulpbron zijn (Claes et al., 2022). Het is binnen die context dat onderstaande CSL trajecten, respectievelijk aan de UAntwerpen en Odisee Hogeschool Brussel, plaatsvonden.

Master Sociaal Werk UAntwerpen

Binnen het vak 'Stad, Diversiteit en Transnationaal Sociaal Werk' aan de Master Sociaal Werk UAntwerpen (2de semester 2023 - 2024) werd een apart traject ingevoerd waar een groep van vier studenten aan de slag ging met CSL om de thema's religie, levensbeschouwing en solidariteit in de diepte te bestuderen. Tijdens de eerste les kregen alle studenten van het vak de keuze tussen het reguliere traject dat bestaat uit colleges, presentaties en discussies, of het CSL-traject, waar studenten naast aparte colleges een semesterlang zouden meewerken bij een religieus geïnspireerde solidariteitsorganisatie.

Voor dit traject werd samengewerkt met 't Vlot, een onafhankelijke non-profit organisatie in Antwerpen-Noord, gelegen in de Heilig Hartkerk in de Lange Beeldekensstraat. Deze organisatie richt zich voornamelijk tot dak- en thuislozen en personen met een drugsproblematiek. De organisatie wordt geleid door een pastoraal werkster, die voltijds tewerkgesteld is door het Bisdom van Antwerpen. 't Vlot werkt aan de hand van 'presentie', een methodiek geïnspireerd door het Christelijke geloof die veronderstelt dat men niet boven, maar tussen de mensen moet staan om werkelijk aanwezig te zijn en hulp te kunnen bieden. Door dit contact wil 't Vlot actief luisteren naar de ervaringen van mensen en een beter begrip krijgen van hun noden.

Voordat het semester startte, werd er meermaals met 't Vlot samengezeten om te bespreken hoe CSL ook voor hun werking een meerwaarde kan bieden. Uiteindelijk werd in overleg de volgende vraagstelling geformuleerd, waar de studenten mee aan de slag konden gaan: *'Wat is de betekenis van presentiewerk voor straatbewoners en hoe kunnen we dat in beeld brengen?'*

Om die vraag te beantwoorden kregen studenten aan de start van het semester naast verplichte literatuur over het onderwerp ook een gastcollege, gegeven door de postdoctoraal onderzoeker en projectcoördinator van SOLIGION, en volgden ze de digitale

vorming 'God in de Welvaartsstaat'. Daarnaast werden de studenten onder begeleiding van de docent geïntroduceerd aan 't Vlot voor een eerste kennismaking met deze organisatie.

Vervolgens werkten de studenten (minimum) vijf keer bij 't Vlot. Aan het einde van het semester werden de studenten geacht om enerzijds een individuele paper te schrijven met de vraagstelling van 't Vlot als vertrekpunt, en anderzijds (collectief) een creatieve uitwerking te maken op basis van hun praktijkervaring en academische inzichten. Tussendoor werden drie reflectie- en feedbacksessies georganiseerd met de docent. Hiervoor moesten de studenten een videodagboek bijhouden (reflectie op korte termijn) en kritische incidenten neerschrijven (reflecties op lange termijn).

De creatieve uitwerking kreeg gestalte als een wandeling doorheen Antwerpen-Noord, waarbij de buurt rondom 't Vlot werd gepresenteerd vanuit het perspectief van de dak- en thuisloze mensen die ze tijdens hun praktijkervaringen hebben ontmoet. Er werd ook een brochure gemaakt van die wandeling, die 't Vlot verder kan blijven gebruiken. Beiden werden voorgesteld in het bijzijn van medewerkers van 't Vlot en de docenten en studenten van het vak, die het reguliere traject hadden gevolgd. De keuze voor deze creatieve uitwerking werd in overleg met 't Vlot, de docent en de studenten gemaakt.

Afbeelding 2 | Studenten CSL tonen de buurt vanuit het perspectief van dak- en thuisloosheid

Bachelor Sociaal Werk Odisee Hogeschool Brussel

Aan de Odisee Hogeschool Brussel werd binnen het vak 'Urban Diversities' ruimte gemaakt voor een Community Service Learning traject, waarvoor vijf studenten zich konden

aanmelden. Het CSL-traject had een internationale component. Zo werden de studenten aan de Hogeschool gekoppeld aan studenten van de Bachelor Sociaal Werk aan de Hogeschool Utrecht, die eveneens een CSL-traject doorliepen. Op die manier konden de studenten comparatief reflecteren over de CSL leermethode en over sociaal werk in een stedelijke context.

Voor dit traject werd samengewerkt met de middenveldorganisatie Orbit Brussel. Die organisatie zet in op interlevensbeschouwelijke dialoog en is op zoek naar expertise die hen hierin kan ondersteunen. De studenten kregen daarom de opdracht om het levensbeschouwelijke veld in Brussel te onderzoeken. Naast SOLIGION, kaderde dit CSL-traject binnen een gelijkaardig PWO onderzoeksproject rond sociaalwerkpraktijken in Brusselse religieuze en levensbeschouwelijke solidariteitsinitiatieven.

Na een inleidende vorming van Orbit, het doorlopen van de digitale vorming 'God in de welvaartsstaat' en een begeleid bezoek aan Saphir (een cultureel sensitief woonzorgcentrum in Jette), splitste de groep studenten op in twee. De ene groep studenten ging aan de slag in de Community Kitchen van the Holy Trinity Church in Elsene. Dit initiatief, dat ontstond uit de Anglicaanse gemeenschap, zet dagelijkse de deuren van de kerk open om samen met de kerkgemeenschap, de buurt en mensen in kwetsbare positie een 500-tal maaltijden te bereiden en uit te delen, voornamelijk aan mensen zonder papieren. Ze werken hiervoor samen met Serve the City, een organisatie die eveneens Christelijk geïnspireerd is, en het Rode Kruis, dat dagelijks een voedselbedeling doet bij Tour & Taxis. Studenten kookten wekelijks samen met vrijwilligers van the Holy Trinity en gingen ook enkele keren mee naar de hub om deel te nemen aan de voedselbedeling. De andere groep studenten ging aan de slag bij het Islamitisch Cultureel Centrum Al Amal in Anderlecht. Dit centrum dient als een verzamelplaats voor de moslimgemeenschap in Anderlecht waar heel wat verschillende diensten elkaar vinden. Naast een sociaal restaurant is er in het centrum ook een jongerenwerking, islamitisch onderwijs en een moskee. Er worden ook acties opgezet zoals het opkuisen van de buurt of het kerkhof en het samenstellen en uitdelen van winterpakketten voor mensen in dak- of thuisloosheid. De studenten hielpen tijdens het CSL-traject met het organiseren van iftars, aangezien het Ramadan was. Ze maakten onder andere de voedselpakketten die tijdens iftars werden uitgedeeld en namen giften aan van mensen, die vervolgens aan de moskee en de gemeenschap daarrond werd gegeven. Voor beide groepjes studenten was er een docent die hen opvolgde. Geregeld kwamen de twee groepen studenten samen om hun

ervaringen naast elkaar te leggen en theoretische concepten en inzichten te toetsen aan die ervaringen.

Samen met de docent, de partnerorganisatie en de religieuze partners werd er besloten om de ervaringen van de studenten zichtbaar te maken aan de hand van een foto-expo op de campus van Odisee. Die expo werd gepresenteerd aan de andere studenten die het vak Urban Diversities volgden. De foto's werden gemaakt samen met het fotografencollectief Paté Patiné, werden afgedrukt voor de partnerorganisaties en zijn online op de website van het collectief te bekijken.

Afbeelding 3 | Vrijwilligers van de Holy trinity Church bereiden voedselpakketten voor. Beeld uit foto-expo CSL studenten.

Kwalitatief onderzoek

Master Sociaal Werk UGent

Het religieuze en levensbeschouwelijke solidariteitsveld werd onderwerp van onderzoek binnen het vak 'Interpretatieve onderzoeksmethoden' aan de UGent. Een groep van ongeveer 50 studenten (schakelstudenten naar Master Sociaal Werk) kreeg de opdracht om dat solidariteitsveld in kaart te brengen in een academische paper. Ze moesten dit doen aan de hand van kwalitatieve onderzoeksmethoden, die in het vak werden besproken in colleges. Verder was het ook de bedoeling dat studenten langs die weg konden nadenken over hun persoonlijke en professionele relatie met religie en levensbeschouwing. Aangezien het ging om schakelstudenten had een groot deel van hen al praktijkervaring achter de rug, wat de reflecties ten goede kwam.

De onderzoeksopdracht van studenten verliep in samenwerking met het OCMW Gent, meer bepaald de Dienst Sociaal beleid. De regisseur armoedebeleid van die dienst gaf aan de start van het semester een presentatie aan studenten, die hen vertelde waarom dergelijk onderzoek voor hen waardevol kan zijn. Het OCMW Gent startte in 2020 namelijk met een samenwerkingsakkoord tussen verschillende organisaties die materiële hulpverlening bieden aan mensen in armoede, waaronder heel wat religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties. Gent wordt daarbij opgedeeld in verschillende clusters, naargelang de werkingsgebieden van de welzijnsbureaus. Per cluster krijgt één organisatie een halftijdse werkracht om alle hulporganisaties binnen diezelfde cluster te coördineren. Inzicht krijgen in de verschillende actoren binnen die clusters, hun activiteiten, hun kijk op solidariteit of hun bestaande relaties met overheidsactoren is bijgevolg interessant voor het OCMW Gent. Naast de presentatie van het OCMW Gent werd ook een gastles gegeven over het onderzoeksproject SOLIGION door een van de onderzoekers en een van de valorisatie coördinatoren van het project.

De groep studenten splitste zich op in 11 kleinere groepjes, die elk een religieus en levensbeschouwelijke geïnspireerde solidariteitsorganisatie of initiatief moesten interviewen. Ze werden geacht om zich te focussen op specifieke thema's die aansloten bij het onderzoeksproject SOLIGION, zoals doorverwijzing van mensen in armoede tussen OCMW's en religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Tussendoor werden feedbacksessies georganiseerd, zodat studenten met vragen bij de docent terecht konden. Afhankelijk van welke onderzoeksmethode gekozen werd, waren sommige studenten intensiever betrokken in de werking van de religieuze of levensbeschouwelijke organisatie. Zo participeerden sommige groepjes in de activiteiten van de organisaties, zoals het bereiden van maaltijden voor mensen in armoede.

Aan het einde van het semester presenteerde elke groep hun bevindingen aan de organisatie bij wie ze onderzoek had gedaan en gingen hierover in gesprek met hen. Tot slot werden de bevindingen aan de docent, de medestudenten en het OCMW Gent gepresenteerd. Studenten werden aangemoedigd creatief aan de slag te gaan om hun bevindingen te presenteren. Sommigen deden dat bijvoorbeeld door een video te maken, of een Instagram kanaal te wijden aan de resultaten van hun onderzoek.

Reflectie

Bachelor Sociaal Werk Karel de Grote Hogeschool Antwerpen

In het academiejaar 2023-2024 werd het nieuwe vak 'Zingeving en Veerkracht' in de Bachelor Sociaal Werk aan de Karel de Grote Hogeschool Antwerpen ingevoerd. Binnen dat vak werd gewerkt aan drie doelstellingen:

- Ontwikkelen van de zingevende competentie als sociaal werker
- Vergroten religieuze geletterdheid als sociaal werker
- Versterken (professionele) veerkracht voor een duurzame loopbaan

Om die doelstellingen te bereiken, zette het vak, dat uitsluitend bestond uit hoorcolleges, sterk in op reflectieopdrachten binnen en buiten de aula. Op die manier wilden de docenten studenten in dialoog laten gaan met elkaar en hen laten nadenken over welke overtuigingen hun handelen en denken als toekomstig sociaal werker vorm geven.

Er werd ook ruimte voorzien voor een gastcollege over het SOLIGION-project. Tijdens die gastles werd eveneens gewerkt met reflectie-oefeningen. Studenten kregen twee scenario's voorgeschoteld die inspeelde op enkele spanningsvelden uit het SOLIGION-onderzoek. Eén van die scenario's was een (fictieve) medewerker bij een OCMW die een gezin zonder geldige verblijfsdocumenten voor zich kreeg. Hij kan hen niet helpen, hoewel ze dringende opvang nodig hebben, omdat ze anders de nacht op straat moeten doorbrengen. De medewerker in dit scenario heeft echter weet van een lokale kerk van de Evangelische gemeenschap die eerder al enkele mensen op de vlucht opving. Studenten werden geacht om na te denken over hoe (en waarom) ze zouden handelen als de medewerker in dit scenario. Studenten kregen eerst tijd om hun bekommernissen in dit scenario neer te schrijven, waarna ze in kleine groepjes en vervolgens klassikaal in gesprek konden gaan.

Gedeelde uitdagingen en kansen

In de sectie hieronder leggen we de verschillende leermethoden die we eerder bespraken naast elkaar en identificeren we enkele gedeelde uitdagingen en kansen.

Betrekken van partnerorganisaties

Het betrekken van partnerorganisaties was zowel voor de UAntwerpen, de UGent als de Odisee Hogeschool een grote uitdaging. Voor de twee CSL-trajecten was een stabiele partnerorganisatie een noodzakelijkheid, aangezien CSL normaliter vertrekt vanuit een vraag of nood van een sociale organisatie. Voor het CSL-traject aan **Odisee** diende die partnerorganisatie zich snel aan. Orbit Brussel werkt als middenveldorganisatie namelijk aan het uitbouwen van een visie op interlevensbeschouwelijke dialoog en ontmoeting, waarvoor ze de input van studenten goed konden gebruiken. De moeilijkheid om een partnerorganisatie te vinden, werd pas duidelijk toen studenten een stap moesten zetten naar een religieuze of levensbeschouwelijke organisatie. Zo was het aanvankelijk lastig om toegang te krijgen tot de religieuze organisaties en afspraken met hen te maken. Dat bleek vooral te maken te hebben met het informele karakter van deze initiatieven. Het was voor hen niet altijd mogelijk om ver in de toekomst te plannen en een vast contactpersoon aan te duiden, en ze hadden ook weinig voeling met het opzet of doelstelling van CSL. Ook voor studenten was het lastig om binnen die fluïde organisatievormen structuur te vinden, waardoor de theoretische kaders waarover ze hoorden te reflecteren ongrijpbaar werden. Bovendien liep de communicatie tussen deze organisaties en de studenten niet altijd even vlot. Sommige studenten hadden nood aan een vaste planning, wat moeilijk te rijmen valt met de experimentele aanpak van CSL of de ad hoc aanpak van deze informele organisaties.

Aan de **UAntwerpen** werd een voortraject opgezet met partnerorganisatie 't Vlot, zodat vóór de start van het CSL-traject 't Vlot hun verwachtingen en noden al konden bespreken. Door die voorbereiding was er al een vertrouwen gegroeid tussen de docent en de organisatie, waardoor de studenten een soepelere start kenden. De goede afstemming met de partnerorganisatie leidde eveneens tot een creatieve uitwerking van de studenten (wandeling en brochure) die voor 't Vlot zinvol was. In tegenstelling tot het CSL-traject aan Odisee, sloot de docent niet aan bij de praktijkervaringen, maar was enkel aanwezig tijdens gezamenlijke reflectiesessies met 't Vlot. Die grotere zelfstandigheid zorgde mogelijks voor het ontwikkelen van een meer proactieve en zelfstandige houding van studenten.

We moeten hier een belangrijke opmerking maken. CSL is niet enkel energie- en tijdsintensief voor de student en de partnerorganisatie, maar ook voor de docent. Niet enkel tijdens het traject vraagt het een constante opvolging en bijsturende rol. Voordat het traject start, is het nodig om partnerorganisaties te identificeren en met hen meerdere

overlegmomenten in te plannen om wederzijdse verwachtingen te overlopen. Bovendien zorgt de minder hiërarchische relatie met studenten voor een directere lijn, wat eveneens meer energie kan vragen. Zo hadden de CSL-trajecten aan de UAntwerpen en aan de Odisee Hogeschool Brussel een Whatsapp groep met hierin de studenten en de docent om afspraken te maken voor de praktijkervaringen of uitwisselingen met de partnerorganisatie. Dat kan voor verrassingen zorgen, zoals het binnenkrijgen van berichten buiten de werkuren. Gezien het onzekere eindpunt van CSL is het belangrijk dit in het achterhoofd te houden. Het is aangewezen om aan de start te communiceren aan alle deelnemende partijen dat deze leermethode een stevige portie engagement verlangt. Ook kunnen docenten het best al aan de start duidelijke afspraken omtrent communicatie maken.

Net zoals bij de Odisee Hogeschool diende zich aan de **UGent** een logische partner aan: de Dienst Sociaal beleid van het OCMW Gent. Het onderzoek van studenten kon voor hen relevante input geven in hun toekomstig beleid, doordat de studenten (vooral nog) onbekende actoren in armoedebestrijding uit de schaduw konden halen. Gelijkaardig aan Odisee bleek ook hier de moeilijkheid voor studenten om toegang te krijgen tot religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Sommige organisaties waren namelijk niet happig om een kijk in hun werking te geven of waren moeilijk bereikbaar. Deze obstakels kunnen echter gezien worden als leervolle ervaringen over toegang krijgen tot moeilijk bereikbare groepen als toekomstig sociaal wetenschappers of sociaal werkers.

Voor de **Karel de Grote Hogeschool** was er geen sprake van samenwerkingen met partnerorganisaties, aangezien het uitsluitend ging om hoorcolleges.

Creëren van een veilige ruimte

De plaats van religie en levensbeschouwing in de hedendaagse samenleving is een onderwerp dat snel kan leiden tot verhitte debatten. Terwijl het voor sommige mensen een deel van het dagelijkse leven is, is het voor anderen iets waar ze compleet onverschillig over zijn of mogelijk een negatief beeld van hebben. Die verschillende houdingen kwamen in bijna alle opleidingen aan bod, met name tijdens de reflectieoefeningen. Het was bijgevolg zoeken naar gepaste manieren om al die verschillende attitudes een respectvolle plaats te geven.

Voor de **Karel de Grote Hogeschool** in Antwerpen werd die uitdaging erg voelbaar. Om de theoretische kaders tastbaar te maken, werd er volop ingezet op reflectieoefeningen. In

een eerste evaluatie van het nieuwe vak 'Zingeving en Veerkracht' bleek dat studenten het lastig vonden om diep in te gaan over persoonlijke thema's, zoals levensbeschouwing. Voor sommige studenten voelde het thema als iets moeilijk vatbaars, iets dat voor hen geen belang heeft. Ook de setting van het vak, een aula, bleek niet de juiste ruimte voor studenten om met elkaar of met de docent in gesprek te gaan over thema's zoals zingeving en geloof. In de evaluatie van het vak bleek dat sommige studenten het bedreigend vonden om hier open over te communiceren. Er werd in de evaluatie door de studenten zelfs gevraagd naar een 'vangnet' voor mensen die door de inhoud van het vak worstelden met persoonlijke vragen. Tegelijkertijd was er een groepje geëngageerde studenten die steeds aanwezig waren in de colleges en graag hun ervaringen of ideeën deelden. Opvallend was de interesse van studenten naar kaders uit verschillende culturen en religies, maar de afwijzing om over de eigen levensbeschouwelijke positie te reflecteren of te praten.

De levensbeschouwelijke positie in vraag stellen was het startpunt van de onderzoeksopdracht aan de **UGent**. Aangezien het ging om schakelstudenten, hadden heel wat studenten al enige ervaring in het werkveld. Dat hielp om tot diepere inzichten te komen. Zo schreven heel wat studenten dat religie voor hen aanvankelijk niets meer was dan Christelijke feestdagen of rituelen zoals het dopen van kinderen. Zaken waarvoor ze weinig aandacht hadden. Het werd pas een zichtbaar punt van ongemak toen ze in hun stage of hun eerste professionele ervaring als sociaal werker in contact kwamen met kwetsbare groepen. Voor hun cliënten nam religie vaker een centrale rol in hun leven in. De studenten schreven bijgevolg dat ze niet goed wisten welke houding ze daarbij moesten aannemen. De schriftelijke reflecties rond positionaliteit aan de start van hun onderzoeksopdracht werden ook opgenomen in hun eindpaper. Dit was weliswaar een individuele reflectieoefening, wat de anonimiteit en veiligheid mogelijk vergrootte. Sommige groepjes gingen na die individuele reflectie met elkaar in gesprek, om die verschillende levensbeschouwelijke achtergronden of visies mee te nemen in hun analyse.

Zoals we eerder aangaven is reflectie één van de kerncomponenten van CSL. Niet verassend werd er daarom in de twee CSL-trajecten geëxperimenteerd met verschillende manieren om studenten tot nadenken te zetten. Voor de **UAntwerpen** werd een onderscheid gemaakt tussen reflectie op korte termijn en lange termijn. Studenten moesten na hun eerste praktijkervaring een korte video opnemen met hun eerste, oppervlakkige indrukken. Aan het einde van hun traject moesten ze dit opnieuw doen. Hiernaast waren er ook reflecties op lange termijn. Dat waren schriftelijke 'kritische incidenten', momenten uit hun praktijkervaringen die een indruk nalieten. Een voorbeeld hiervan was een student die

zich ongemakkelijk voelde bij bepaalde racistische en seksistische uitspraken van één van de aanwezige mensen in het 't Vlot. Die kritische incidenten werden samen met de docent en de andere studenten besproken. Tot slot was er ook nog een individuele eindreflectie met de docent. Voor zowel het reflecteren op korte als lange termijn werden studenten aangemoedigd om gebruik te maken van het ALACT-model: Action, Looking back on the action, Awareness of essential aspects, Creating alternative methods of action, Trial. Deze mix aan verschillende reflectiemethoden maakten het voor studenten mogelijk om zaken te delen op een plaats die voor hen comfortabel voelde. Zo deelde één van de studenten meer twijfels tijdens de individuele reflectie (korte termijn en eindreflectie) dan tijdens de gezamenlijke sessie. Andere studenten daarentegen leken hun verzuchtingen en ervaringen makkelijker te delen in het bijzijn van hun medestudenten. Verder werkten de reflectieopdrachten goed voor de docent om vanop afstand een overzicht te bewaren op de studenten en bij te sturen wanneer nodig.

In het CSL-traject aan **Odisee** werd eveneens gebruik gemaakt van een mix aan reflectiemethoden, dat bovendien een internationale component had. Zo werden studenten van Odisee gekoppeld aan studenten aan de Bachelor Sociaal Werk aan de Hogeschool Utrecht, die een CSL-traject doorliepen over verkeersveiligheid. Hoewel het twee verschillende thema's waren, gingen de studenten in elkaars stad op bezoek om te leren over hun trajecten en hun CSL-aanpak. Daarnaast werden verschillende momenten georganiseerd waarbij de studenten samenkwamen om hun ervaringen bij elkaar te leggen. Het ging daarbij om twee aparte groepjes, waarvan het ene groepje zich engageerde binnen een Anglicaanse gemeenschap en het andere groepje binnen een Islamitische gemeenschap. Er werd gebruik gemaakt van online en offline reflectiesessies, vanwege praktische redenen (bv. verschillende uurroosters van studenten en afstand tussen Utrecht en Brussel). Het viel op dat de online sessies stroever verliepen en minder interactie teweeg brachten. Tijdens fysieke samenkomsten leek er meer ruimte te bestaan voor gesprek.

Stereotypen

In alle opleidingen botsten studenten tijdens het semester op stereotypen die ze hadden over religie en levensbeschouwing. Uit de reflectieopdrachten van het CSL-traject aan de **UAntwerpen** bleken bijvoorbeeld heel wat studenten ervan uit te gaan dat 't Vlot enkel bestond uit vrijwilligers die zelf gelovig waren en enkel de deuren openden voor mensen

die gelovig waren. Binnenstappen in een kerk voelde voor hen aldus als een drempel. Bovendien hadden ze ook heel wat vooroordelen over mensen die binnenstapten bij 't Vlot, mensen die dak- en thuisloos zijn of worstelen met een verslavingsproblematiek. Tijdens de eindreflectie vertelde een student hoe ze nog nooit een gesprek had gehad met een dakloos persoon. Gewoonlijk liep ze dakloze mensen op straat snel voorbij of probeerde hen te negeren. Door de praktijkervaringen bij 't Vlot is die attitude, zo vertelde ze, veranderd en voelt ze minder schrik om in gesprek te gaan met deze doelgroep.

Ook tijdens de ervaringen in het CSL-traject aan **Odisee** en tijdens de onderzoeksopdracht aan de UGent werden studenten geconfronteerd met hun stereotypen en vooroordelen. Een studente aan Odisee, die aan de slag ging bij het Islamitische centrum Al-Amal, was bijvoorbeeld nog nooit in een moskee geweest en voelde zich hierdoor erg ongemakkelijk. Eenzelfde verhaal hoorden we bij studenten aan de **UGent** die voor hun onderzoeksopdracht bij een Islamitische organisatie aanklopten. De mate waarin ze zich moesten bedekken en de zichtbaarheid van tattoos werden plots bronnen van twijfel. Zo nam een groepje vrouwelijke studenten aan de UGent uit voorzorg en uit respect sjajltjes mee waarmee ze hun haar konden bedekken toen ze een interview afnamen met iemand uit een moskee. Dat bleek uiteindelijk niet nodig te zijn voor de respondent, die vriendelijk lachend reageerde op de voorzorgsmaatregelen die de studentes hadden genomen. Zowel aan Odisee als aan UGent vormden deze ervaringen een basis om verder na te denken over de positie van sociaal werkers in een superdiverse samenleving, hun eigen cultureel denkkader en cultuursensitief handelen. De studenten aan de UGent grepen dit voorval aan in hun bevindingen en citeerden een van hun participanten die het belang van zulke contacten voor sociaal werkers onderstreept: "Elke sociaal werker moet verplicht minstens één keer in zijn leven een moskee binnen stappen. Men botst nog te vaak op vooroordelen binnen hulpverlening of een bepaalde angst naar moslims toe en dit is niet oké."

Gezien er geen praktijkervaringen waren binnen het vak 'Zingeving en Veerkracht' aan **de Karel de Grote Hogeschool**, was het lastiger om studenten te confronteren met vooroordelen. De botsingen die zij hadden met opvattingen, kwam voornamelijk voort uit de reflectieopdrachten en colleges, waar nieuwe perspectieven op geloof werden gegeven aan de studenten.

Engagement studenten

Zoals we eerder aanstipten, doelt CSL nadrukkelijk op het vergroten van het sociaal bewustzijn van studenten. Toch was het niet evident om aan de hand van CSL studenten vanzelf tot een groter maatschappelijk engagement te brengen. Zowel voor de **UAntwerpen**, als voor **Odisee** bleken de ingesteldheid en de verwachtingen van studenten aan de start van het traject zwaar door te wegen op het verdere verloop van het traject. Dat kan niet verwonderen, aangezien een CSL-traject grotendeels in de handen van studenten ligt en ze dus zelf acties moeten ondernemen om tot een goed einde te komen.

Hoewel beide trajecten erg verschillend waren, kunnen er toch enkele lessen getrokken worden, die mogelijks kunnen helpen om het noodzakelijke engagement aan te wakkeren, om tot een succesvol CSL traject te komen. Zo is het belangrijk dat docenten studenten goed informeren over wat CSL inhoudt. Studenten zijn namelijk veelal onbekend met CSL, wat een impact kan hebben op studenten die zich aanmelden voor CSL. Wanneer CSL wordt voorgesteld aan studenten als een apart traject of als een keuzevak, is het daarom belangrijk dat ze voldoende geïnformeerd worden over de aanpak van die leer methode en de proactieve houding die ze hierin moeten opnemen. Op die manier komen de studenten (en de docent) niet voor verrassingen te staan.

Volgend hierop kan het nuttig zijn om in gesprek te gaan met studenten over hun verwachtingen, zodat die eventueel nog bijgesteld kunnen worden en de docent kan inschatten wat de startpositie en het bestaande engagement van de student is. Het kan bovendien helpen om tijdens zo'n gesprek duidelijk te maken dat CSL een heel andere manier van werken is dan 'klassieke' kwalitatieve onderzoeksmethoden. Studenten aan de UAntwerpen bleken dat verschil moeilijk te kunnen vatten, zo bleek uit hun eindpaper.

Om het engagement van studenten te vergroten, kan het helpen om hen vooral in het begin goed te begeleiden door bijvoorbeeld met hen de eerste keer mee te gaan naar de partnerorganisatie. Naarmate de tijd vordert kunnen er meer verantwoordelijkheden aan hen gegeven worden. Op die manier groeien ze in hun rol, worden ze zelfstandiger in het traject en wordt de hiërarchie tussen docent en student geleidelijk afgebroken. Die aanpak bleek erg effectief in het traject aan de UAntwerpen. Tot slot werkt het om ook tijdens reflectiesessies aandacht te geven aan maatschappelijk engagement. Door studenten te laten vertellen over hun ervaringen, de stereotypen waar ze op botsten en de ongelijkheden die ze aantreffen, worden deze gevoelige thema's ook zichtbaar. Dat helpt om hun maatschappelijk bewustzijn te laten groeien

Gezien de leermethoden aan de **UGent** en de **Karel de Grote Hogeschool** niet onder de noemer van 'Engaged Learning' vallen, is dit vraagstuk minder van toepassing op hen. Toch werd er op een indirectere wijze ook bij hen gewerkt aan het versterken van maatschappelijk engagement. Zo werden studenten aan de UGent, door hun reflecties over de eigen positionaliteit en de terugkoppeling naar de organisatie bij wie ze onderzoek deden, aangemoedigd om een kritische houding aan te nemen tegenover zichzelf in het onderzoeksveld en in de samenleving.

Besluit

De omgang met en de plaats van religie en levensbeschouwing veranderde afgelopen decennia sterk, ook in het onderwijs. Terwijl het vroeger een centralere plaats in onderwijs en opleidingen Sociaal Werk innam, geraakte het thema steeds vaker op de achtergrond. Hoewel dit weliswaar de deur opende voor nieuwe perspectieven en aandachtspunten in het hoger onderwijs, kunnen studenten zich onvoorbereid voelen op de praktijk, omdat voor heel wat mensen in een superdiverse samenleving religie een belangrijke bron van zingeving en van solidariteit is.

Er bestaat weliswaar niet één manier om studenten in contact te brengen met die veranderende positie van religie en levensbeschouwing. Dat mag blijken uit de verschillende leermethoden die in dit rapport zijn besproken. Terwijl de thema's bij de Master Sociaal Werk aan de UGent en de Bachelor Sociaal Werk aan de Karel de Grote Hogeschool Antwerpen werden geïntegreerd in een vak in de vorm van een onderzoeksopdracht of reflectieoefeningen, werd aan de Bachelor Sociaal Werk aan de Odisee Hogeschool Brussel en de Master Sociaal Werk aan de UAntwerpen een apart CSL-traject opgezet, binnen een bestaand vak.

Ondanks die verschillende aanpakken, zien we ook wat overlappende uitdagingen. Zo is er voor de meeste opleidingen ruimte voor sociale, niet-academische organisaties. Hoewel het hoger onderwijs voor velen nog steeds de associatie met de 'ivoren toren' kan oproepen, worden er in deze opleidingen duidelijke stappen gezet om kennisproductie niet langer een exclusief domein van universiteiten en hogescholen te maken. Integendeel, de positie van de sociale wetenschapper wordt hier herdacht en co-creatie staat in methoden zoals CSL centraal. Hoewel zulke methoden experimenteel en tijd- en energiesensitief zijn, kunnen ze ook leiden tot leerzame uitwisselingen tussen het hoger

onderwijs enerzijds en sociale sector anderzijds. Die contacten kunnen het bovendien makkelijker maken om bruggen te bouwen tussen verschillende denkkaders, waardoor het 'vertalen' of dissemineren van kennis soepeler kan verlopen.

De vraag naar veilige ruimtes waarin persoonlijke thema's kunnen besproken worden, slijpelt langzaamaan universiteiten en hogescholen binnen. Het gaat in dat opzicht niet enkel over de methoden die worden gebruikt om reflectie te stimuleren; ook de setting en de manier waarop docenten studenten begeleiden is belangrijk. Toekomstige projecten, vakken en docenten doen er goed aan om die bekommernissen in het achterhoofd te houden.

Verder bleek dat stereotypen en ongemakken omtrent religie en levensbeschouwing nog sterk leven onder studenten. Interessant genoeg geven studenten zelf aan dat het bezoeken van een geloofsgemeenschap, zelfs al is het voor een eenmalig diepte-interview, een grote impact kan hebben. Hoewel het niet steeds vanzelfsprekend is om praktijkervaringen te integreren binnen een opleiding, kunnen deze ervaringen wel het potentieel hebben om studenten te leren omgaan met die ongemakken en hun stereotypen in vraag te stellen.

Tot slot blijft het ongeacht de leer methode een moeilijke opdracht om studenten te activeren en hun maatschappelijk engagement te stimuleren. De verschillende leer methoden die we in dit rapport hebben besproken kunnen dienen als verdere inspiratie voor docenten, die hun studenten niet alleen een gevoel voor kritisch denken willen bijbrengen, maar hen ook willen stimuleren om de handen uit de mouwen te steken.

Bronnen

- Claes, E., Schrooten, M., McLaughlin, H., & Csoba, J.** (2022). Community service learning in complex urban settings: challenges and opportunities for social work education. *Social Work Education*, 41(6), 1272-1290. <https://doi.org/10.1080/02615479.2021.1948003>
- Marsh, C. & Klima, N. (Eds.)**. (2022). *Engaged Learning in Belgium*. Antwerp: Maklu.
- Vlaams Netwerk voor Service-Learning in het Hoger Onderwijs** (2021). *Service-Learning in het Hoger Onderwijs in Vlaanderen: Een stand van zaken*. Antwerpen: UCSIA.

Gerelateerde publicaties

- **De Malsche, A.** (September 2021). Sociaal werk in contact met Levensbeschouwelijke Solidariteit: Een overzicht van de educatieve en trainingsnoden van eerstelijnswerkers. https://www.soligion.be/wp-content/uploads/20211217_WG2_Een-overzicht-van-de-educatieve-en-trainingsnoden-van-eerstelijnswerkers-FIN.pdf
- **De Malsche, A.** (September 2022). Educatieve pakketten en trainingen voor eerstelijnswerkers. Een stand van zaken voor 2021-2022. https://www.soligion.be/wp-content/uploads/20220927_WG2_Rapport2-FIN.pdf
- **De Malsche, A.** (November 2023). Educatieve pakketten en trainingen voor eerstelijnswerkers. Een stand van zaken voor 2022-2023. https://www.soligion.be/wp-content/uploads/20231127_SOLIGION_WG2_Jaarverslag3.pdf
- **De Malsche, A., Schrooten, M., & Van Dam, S.** (2024). Studenten verkennen religieuze solidariteit. <https://www.servicelearningvlaanderen.be/09/studenten-verkennen-religieuze-solidariteit/>
- **De Malsche, A., Schrooten, M., & Van de Water, L.** (2024). Informeel sociaal werk anders aangeleerd. *Viewz*, 9(3), 22-25.

 SOLIGION